

UGRAI JÁNOS

Egy 18. század végi deákzendülés nyomában

I. Bevezetés

1794-ben az ország egyik legjelentősebb iskolájában, a felvilágosodás eszméinek hazai terjesztésében kulcsszerepet játszó Sárospataki Református Kollégiumban olyan botrány tört ki, amely mozgósította a tanuló ifjúság egészét, napokig lehetetlenné tette az oktatást és rettegesben tartotta a tanárokat. Tiltakozó megmozdulások, gúnyiratok, a tanárok életveszélyes megfenyegetése, ablakok bezúzása, verekedések, összetűzések és szitkok áradata jellemezte a pataki diákok 18. század végi zendülését. Az alábbiakban a Kollégium történetét tárgyaló szakirodalom számára jobbára ismeretlen eseménysorozat egyes állomásait elevenítjük föl abban a reményben, hogy ezáltal is közelebb kerülünk nemcsak az intézmény, hanem az egész korszak minél alaposabb megismeréséhez.¹ Előbb az eredeti konfliktusról, majd az azt követő zendülésről szólnunk, végül pedig megpróbáljuk felkutatni a hazai, felvilágosodás kori oktatásban példátlan botrány mozgatórugóit, hátterét és legfőbb tanulságait.

2. Az eredeti konfliktus: egy engedetlen tanuló „kegyetlen megbüntetése”

1794. április 26-án, közvetlenül a húsvéti szünet után Barczafalvi Szabó Dávid, a Kollégium rectora levelet kapott Kóji Komáromy Lajostól, aki leírja, hogy Patakon tanuló fiát, Ferencet magántanítója, Vályi Sámuel négy másik diák jelenlétében kegyetlenül megverte és a „baromi fenyíték” következtében három napig nem tudta felvenni a nadrágját a szerencsétlen, súlyosan megalázott gyermek. A panaszos hangot ad ugyan felháborodottságának, de békés szándékú levelében mindössze azt kéri, hogy egy igazságos, szelíd praepceptort rendeljenek fia mellé.²

Az első kihallgatások Komáromy Ferenc durva megverése ügyében tíz nap múlva kezdődtek. Dányi János elsőrangú, azaz primárius diák nyilatkozatából kiderülnek a körülmények: észrevette, hogy Komáromy Ferenc testvérével, Andrással és még egy testvérpárral együtt a Bodrogba vonszolnak egy csónakot. Ő kiharcolta a gyerekeket a folyóból, de egyik inasa segítségével meggyőződött róla, hogy távoztával ismét megszegték „Ferusék” a csónakázás szigorú tilalmát. Ezt követően saját magántanítványát, Komáromy Andrászt megbüntette (elmondása szerint egyszer megütötte), a többiek praepceptorának pedig szólt az esetről. Dányi szerint Vályi meg akarta verni tanítványát, ám ő nem engedelmeskedett, ezért két diákkal lefogatta és utána ütötte meg. A következő tanúvallomások ellentmondanak egymásnak egyrészt amikor arról adnak számot, hogy a lefogás előtt Vályinak sikerült-e megütni Komáromy, s ha igen, hányszor, másrészt pedig abban a kérdésben, hogy a lefogás után hányat vert a magántanító a tanítványára. Vályi Sámuel azt ismerte el, hogy egyszer ütött, utána az engedetlen tanulót kb. egy tucatszor megkérte, hogy ne szaladjon el

¹ Az egyetlen rövid leírás a zavargásokról: Ellend József: Deákzendülés a sárospataki főiskolában 1794-ben. In: *Uránia*. 1915. (XVI.) 3. sz. 88–92.

² A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára (a továbbiakban: SRKLT.) A. XXV. 9196.

a további büntetés elől, majd ezután intézkedett a lefogásról, s utána tizennyolc vesszőcsapást mért rá. Az is kiderül a vallomásokból, hogy Komáromy bűne miatt kétszer szenvedett, ugyanis a magántanítót megelőzően a poéták osztálytanítója, Szalóki György már hat-hat ütessel gondoskodott az összes vétkes megbüntetéséről.³ A vizsgálatokban részt vett Dr. Tóthpápai Mihály is, a Kollégium későbbi professzora, aki 1794-ben nevelési felügyelőként, pedagogiarchaként és iskolaorvosként dolgozott Patakon: ő „alattomba” tudakozódott a diákok körében Vályi viselkedéséről, s azt derítette ki, hogy ugyan másokkal megvereti tanítványait, de ő maga nem szokta ütni őket és nem bánik velük különös kegyetlenséggel.⁴

Az iskola irányítója, Barczafalvi Szabó Dávid rector az ügyről levélben tájékoztatta Báji Patay József főgondnokot, melyben a történet tisztázását követően az ujjnyi vastag vesszővel fegyelmező Vályi hivatalától való megfosztását javasolta.⁵ A főgondnok két napon belül kétszer is válaszolt Barczafalvinak. Először azt írja, hogy Vályi méltó a javasolt büntetésre, hiszen minden ok nélkül kegyetlenkedett, ráadásul goromba levelet írt Kóji Komáromy Lajosnak, melyből kitűnik, hogy tettét nem bánta meg.⁶ Majd a következő napon (éppen tíz nappal az első vizsgálatokat követően) tágabb összefüggésben tárgyalja az esetet: Vályi tette az egész Kollégiumnak súlyos károkat okozott, ezért nemcsak a mostani vétséget kell megbüntetni, hanem a professzoroknak erősebben kell figyelniük a rendre, és meg kell előzniük az ehhez hasonló ügyeket – szölt a főgondnoki utasítás.⁷

Ennek megfelelően hamarosan kinevezték Barta József személyében Vályi utódját, s utasították a kegyetlenkedés miatt leváltott praeceptort, hogy ő vigye az eljárás szentesítése érdekében a határozatokat a főgondnokhoz, így alkalma nyílik bűnbocsánatért esedezni. Patay jóindulatának elnyerése érdekében Vályi Sámuel, Barczafalvi Szabó Dávid, Tóthpápai Mihály, Szabó András tógátus deák és praeceptor, valamint Sárospatakról Bersi Mihály, Komáromy Ferenc szállásadója is írt egy-egy levelet. A főgondnoki megbocsátás több szempontból is fontos volt Vályi számára: egyrészt a kialakult szokás szerint a tanítói tevékenységért járó, tandíjából befolyó pénzt Húsvét és aratás között fizették ki a praeceptoroknak, így a leváltás miatt az a veszély fenyegette Vályit, hogy egész évi munkájáért egyetlen krajcárt sem kap. Másrészt pedig a levélírók egybehangzó állítása szerint a mindig jámbor, erkölcsös, becsületesen dolgozó, először hibázó Vályi Sámuel megérdemelné, hogy vétke ellenére később újabb megbízásokhoz jusson.⁸ A felvetés a főgondnok pozitívan fogadta és késnek mutatkozott a büntetés csökkentésére, megjegyezvén, hogyha kellően informálva lett volna a körülményekről, nem lett volna eredetileg sem olyan szigorú. Két nap múlva a közbenjáró levelek hatására Vályit visszahelyezte köztanítói, azaz publicus praeceptor tisztségébe, s mindössze azt rendelte el, hogy kérjen bocsánatot Komáromy Lajostól, valamint a későbbiekben fokozottan ellenőrizze a tevékenységét.⁹

3. A zendülés

Azonban a Vályi-ügy ilyen gyors, s a durva praeceptor tisztség ellenére viszonylag emberséges lezárása nem jelentette a májusi események végét. Sőt, a diákság egészére kiható felháborodás, majd zendülés messze túlmutat az egyébként önmagában is tanulságos incidensen. A vizsgálat megkezdése után tíz nappal, május 17-én tört ki ugyanis az igazi bot-

³ SRKlt. A. XXV. 9197.

⁴ SRKlt. A. XXV. 9201.

⁵ SRKlt. XXV. 9200.

⁶ SRKlt. XXV. 9203. (A szóban forgó levél hiányzik a levéltárból.)

⁷ SRKlt. XXV. 9205.

⁸ SRKlt. A. XXV. 9212–9216.

⁹ SRKlt. A. XXV. 9217.

rány. Előbb Szalóki György publicus praeceptor jegyezte meg becsmérően, hogy „amilyen a professzor, olyan a komédia”,¹⁰ majd az terjedt el a tanulóifjúság körében, hogy közöttük egy titkos besúgó segíti a professzorok ifjak elleni fellépését.¹¹ Az ellenséges hangulat fokozódását a következőkben névtelen röpiratok, pasquillusok születése jelezte. Az első, néhány soros röpiratban a szerző Barczafalvi rectort „Parasztfalvinak” nevezte el,¹² majd a Vályi tisztségétől való megfosztását követő második napon egy terjedelmesebb, a tanulókat a tanárok ellen uszító röpiratot is találtak. Ebben a szerző kijelenti, Barczafalvi dühös Né-róként uralkodik az iskola fölött, az ártatlanokat háborgatja, ezért meg kell őt ölni – ezzel Istennek fognak áldozni. A botrányos levél azonban nem elégszik meg Barczafalvi szidalmazásával, az egyetlen kivételtől, Kövy Sándor jogprofesszortól eltekintve az összes professzort „paraszt, kétszínű, parázna, krisztusáruló” és „disznóteremtette” tanároknak nevezi, akik ellen fel kell lázadni. Az író legvégül elátkozza azt is, aki ezeket a sorokat nem adja tovább, nem terjeszti.¹³ A röpiratokon kívül a „legfőbb bűnös”, Barczafalvi személyesen is kapott egy névtelen levelet, melyben halállal fenyegették meg a főgondnoki utasítást végrehajtó rectort.¹⁴ A pasquillusok mellett több heves összetűzésre, éjszakai randalírozásra is sor került, hegedűszó mellett vonultak végig a diákok a pataki utcákon, felverték az alvó polgárokat, sőt betörték a rector házának ablakát.¹⁵ Egy alkalommal az iskola egyik legfontosabb diákvezetőjénél, a contrascribánál gyülekeztek többen, ahol a vádak szerint a professzorokat szidalmazva vitatták meg az eseményeket.

A felháborodásnak csak kisebb részben volt a súlyos büntetés az oka. Sokkal inkább az dühítette föl az ifjúságot, hogy a rector és a főgondnok a büntetéssel megszegte a diák-önkormányzatiságot biztosító törvényeket. Sárospatakon és a református kollégiumokban általában ugyanis hagyományosan széles jogkörrel rendelkezett a kollégiumi diákság. Az ehhez hasonló ügyek elbírálására a primárius deákok alkotta és a rector vezette iskolaszék volt hivatott, amely szerv hatáskörének csökkentésébe a diákok nem voltak hajlandóak beleegyezni, s a konkrét eseten túlmutató elvi kérdésként kezelték az incidenst.¹⁶ (Ehhez szorosan kapcsolódik annak a hat tógátus diáknak a panasza is, akik azt sérelmezték, hogy Vályi Sámuel helyére a meghallgatásuk, az ő jelentkezésük figyelembe vétele nélkül, önkényesen és titkolózva nevezték ki az új praeceptort.)¹⁷

A zúgolódással, majd zavargásokkal komoly eredményeket értek el a tanulók: nem utolsósorban a felfokozott hangulattal magyarázta ugyanis Komáromy Lajos és Patay József egvaránt, hogy az eredetileg tervezettnél kisebb büntetést javasoltak Vályinak. Együttal azonban a főgondnok utasította a rectort, hogy a zendülésnek állja útját és vizsgálja ki a „rettenetes tumultushoz” vezető eseményeket.¹⁸ Ám az első jelentést a rector félelme miatt csak késve kapta meg a főgondnok. Patay válaszában értesítette a Kollégium irányítóját, hogy a nyári nyilvános vizsgák, az examenek előtt egy héttel, július elsején egy független, „félelem nélküli” deputatio fogja kivizsgálni a történeteket.¹⁹ A bizottság összetételére Szathmáry Paksi Ábrahám tiszáninneri szuperintendens tett javaslatot Pataynak: a lelkészek közül Palóczy György zempléni esperes részvételét javasolta, míg a világi tagot a főgondnoknak kellene kiválasztani Kóji Komáromy György algondnok, Bernáth László és

¹⁰ SRKlt. A. XXV. 9202.

¹¹ SRKlt. A. XXV. 9206.

¹² SRKlt. A. XXV. 9207.

¹³ SRKlt. A. XXV. 9208.

¹⁴ SRKlt. A. XXV. 9209.

¹⁵ SRKlt. A. XXV. 9195.

¹⁶ SRKlt. K.h. II. 8/1.

¹⁷ SRKlt. A. XXV. 9211.

¹⁸ SRKlt. A. XXV. 9218., 9222.

¹⁹ SRKlt. A. XXV. 9225.

Dési Mihály közül. Az egyházkerület vezetője külön kiemelte, hogy a bizottság működését úgy kell előkészíteni, hogy arról a dühös ifjúság ne szerezzen tudomást.²⁰ A szuperintendens elképzeléseitől eltérően végül Patay József egy sokkal népesebb bizottság összehívásáról határozott: elnöknek Kóji Komáromy Györgyöt kérte föl, s mellé három világi (Bernáth László, Olcsvay Pál, Dési Mihály) és három egyházi tagot (Palóczi György, Sárkány Pál, zempléni nótárius; Palóczi Pál, pataki prédikátor) hívott meg. A szigorú titoktartáson túl a lehető legrövidebb, s a diákok examenre készülését minél kevésbé zavaró eljárásról rendelkezett.²¹ A főgondnok egy másik levélben pedig utasította a rectort, hogy minél több információt szerezzen be az események alakulásáról és a vétkesekről.²² Az erre kilenc nappal később adott rectori válasz igen tanulságos és sokat elárul a Kollégiumban még június végén is uralkodó hangulatról: késedelmének és a kézzelfogható eredmények hiányának az az oka, hogy mind a bizonyítékok gyűjtése, mind pedig a levelezés veszélyes az adott körülmények között, ezért csak „harmad- vagy negyedkéz által”, azaz két vagy három követ segítségével küldi válaszát a Pataktól nem túl távoli Bájra. A levél tartalma is elgondolkodtató: a zendüléssel kapcsolatos bizonyítékok, adatok, információk helyett arról számol be, hogy a szigorú tiltás ellenére néhány napja ismét áldozatot követelt a Bodrog, két logicus lelte halálát csónakázás során.²³ A levél megszületésének és továbbításának körülményei; az eredeti konfliktus kiindulópontjául szolgáló csónakázás veszélyeinek a hangsúlyozása és a kifejezetten esedező hangvétel egyaránt azt a feltételezésünket erősíti, hogy az iskola vezetője félt a mintegy ezernégyszáz fős diákság haragjától. Ezért igyekezett mindent megtenni azért, hogy a vizsgálóbizottság ne lépjen fel túl keményen július elején. Gyanakvásunkat támasztja alá az is, hogy Barczafalvi újabb levelet írt Kóji Komáromy Lajosnak, melyben megkérte, hogy ismét járjon közben a főgondnoknál Vályi rehabilitálása ügyében.²⁴

A következő iratok azonban már a hangulat csillapodását jelzik. Július elsején a pataki ifjúság a főgondnok bocsánatát kérte egy folyamodványban, igaz, mindössze azért, mert az egyik gúnyirat személyesen őt becsmérelte.²⁵ Patay József a helyzet konszolidálódásának jegyében már a következő napon biztosított mindenkit atyai jóindulatáról, ám ugyanakkor utasította a tanulókat a gúnyiratok szerzőjének kinyomozására.²⁶

A deputatio komoly eredményt nem ért el. Komáromy György július 16-i jelentésében a főkurátornak arról számolt be, hogy a nyomozást befejezték. Noha nemigen jutottak előre, a bizottság elnöke alig leplezi örömét, hogy a vizsgálatok csendben, rendben folytak le.²⁷ A szuperintendens a főgondnoknak küldött tanév végi jelentésében mindössze mellékes problémaként szól a „tumultus” vizsgálatáról, amely halad ugyan, de a deákok „vakmerő titkolódzása” miatt eddig még nem járt sikerrel. (Lényegesen nagyobb teret kap az összegzésben, hogy minden tárgyból jól, éneklésben és magyar jogban „legnagyobb”, illetve „reménység feletti” fokon teljesített a csaknem két hónapig tartó súlyos felfordulás ellenére is az ifjúság.)²⁸

A sikertelen kihallgatásról készült jegyzőkönyv alapján megállapítható, hogy júliusban elsősorban a röpiratok szerzői után nyomoztak. A megkérdezettek között az ifjúság néhány képviselője, követe, illetve azok voltak, akik valahogyan belekeveredtek az ügybe,

²⁰ SRKlt. A. XXV. 9226.

²¹ SRKlt. A. XXV. 9227-9229.

²² SRKlt. A. XXV. 9230-9231.

²³ SRKlt. A. XXV. 9234.

²⁴ SRKlt. A. XXV. 9233.

²⁵ SRKlt. A. XXV. 9235.

²⁶ SRKlt. A. XXV. 9236.

²⁷ SRKlt. A. XXV. 9247.

²⁸ SRKlt. A. XXV. 9248.

például Vályi és Dányi. A vallomások egyike sem szolgált ugyan érdemi információkkal, ám egyik-másik deák legalább elítélte a „fertelmes” gúnyiratok szerzőjét.²⁹

A vizsgálat a nyár folyamán mindössze egyetlen eredményt ért el, a kollégiumi ifjúság széles jogkörrel felruházott vezetője, Török Sámuel senior felsorolta, hogy kik vettek részt a contrascribánál tartott összejövetelen. Ám Török is azt írta, hogy a deákok színe-java (primáriusok, gregáriusok, vini praebitor) alkotta társaságban nem hangzott el semmi a zendülésről vagy a professzorokról.³⁰

A deputatio munkálatát szeptemberben folytatták. Ennek a kutatásnak új irányt szabott az a névtelen levél, melyben a szerző – eredménytelen meghallgatása miatti lelkiismeret-furdalását enyhítendő – közölte azoknak a diákoknak a nevét, akiket az ablakok betörésének éjszakáján lármázni és italozni látott. Az „Anonymus” szerint az is elképzelhető, hogy az ablakot is a megnevezettek egyike zúzta be, sőt, talán a pasquillusok szerzőjét is közöttük kell keresni.³¹ Ám a megvádolt kilenc hallgató közül hatan mindent tagadtak. Egyikőjük annyit ismert el, hogy hallotta a lármázást, de ő is csak azért, mert a közelben lakik, az elkövetőket azonban ő sem nevezte meg. Ketten pedig bevallották, hogy ők is jelen voltak a contrascriba társaságában, ott vidáman beszélgettek és pipáztak, majd átvonultak a Kollégium kocsmájába és boroztak, de a rectorról vagy a zendülésről nem ejtettek egy szót sem, mert attól féltek, hogy besúgóba ütköznek.³²

A végül különösebb következmények nélkül elcsendesülő botránysorozat és érdemi intézkedés nélkül lezáruló vizsgálódás megérdemli figyelmünket, hiszen az eredeti konfliktusnak, a zendülésnek és a deputatio munkálatának a megvizsgálása egyaránt tanulságos társadalom- és oktatástörténeti adalékokkal szolgál. Három fő területen érdemes tágabb összefüggéseket keresnünk: az alábbiakban előbb a Kollégium fegyelmi állapotát, majd a diákkormányzati berendezkedést, végül pedig a Kollégiumot irányító egyházi és világi elit, illetve az iskola napi ügyeinek irányításában illetékes vezetők egymáshoz fűződő viszonyát tekintjük át.

4. A botránysorozat fegyelmi tanulságai

Mindenképpen szembeűnő a sokféle, s a mai olvasó számára gyakran igen durva fegyelmezetlenségek sora. A botránnyt kiváltó kihágás nem tűnik súlyosnak, de a már néhány hét múlva bekövetkező kettős haláleset bizonyította a Bodroghban való csónakázás vagy fürdés veszélyességét. A komoly kockázat ellenére azonban a rendszeresen ismétlődő tiltó rendelkezésekből arra következtethetünk, hogy sokszor előfordult a kollégiumi ifjúság részéről hasonló szabálysértés.³³ A zendülés során tapasztalt kocsmázás, s az ahhoz kapcsolódó lármázások és összetűzések, az ablakok bezúzása, valamint a szitkozódás szintén nem csak erre az egyetlen eseménysorozatra jellemzőek. A 18–19. század fordulóján az ehhez hasonló cselekmények szinte állandó problémát jelentettek Patakon, ezeknek a tilalmát is – kutatásaink szerint rendre eredménytelenül – folyton megerősítették. Arra jutottunk, hogy a lopás mellett ezek a kihágások okozták a Kollégium elöljáróinak a legtöbb fejtörést.³⁴ Palóczy György zempléni esperes az ügy kapcsán egyenesen általános erkölcsi romlottságról írt a szuperintendensnek küldött levelében, melyben kifejti, hogy a „fatális dol-

²⁹ SRKlt. A. XXV. 9195.

³⁰ SRKlt. A. XXV. 9241.

³¹ SRKlt. A. XXV. 9258.

³² SRKlt. A. XXV. 9257.

³³ Ugrai János: Diákfegyelem a pataki kollégiumban 1777–1815 között. In: Történeti Tanulmányok IX. Szerkesztette: Takács Péter. Debrecen, 2001. 167–183. (a továbbiakban: Ugrai 2001.)

³⁴ Ugrai 2001. 167–183.

gok” a szoros fenyíték meggyengítésével következhetnek be. Palóczy szerint az öltözködés szabályainak enyhítésével kezdődött az idáig vezető, tragikus folyamat.³⁵

A fegyelmi ügyek nem csak Sárospatakon gátolták a napi munkát. Bár részletes szakirodalmi feldolgozás nem áll a rendelkezésünkre, kisebb tanulmányok, illetve utalások beszámolnak arról, hogy a lényegesen nagyobb és sokkal fegyelmezettebb intézmény hírében álló Debreceni Református Kollégiumban is megestek a Bodrog-partihoz hasonló vétségek: kártyajátszmák, zenélés, kimaradás, báli és kocsmai mulatozás, illetlen viselkedés temetesen, gorombaság és káromkodás, hölgyekkel való affér.³⁶ Más intézményekre vonatkozóan még szórványosabbak az adatok, amely azonban – ismerve a korszak általános társadalmi, erkölcsi állapotát – valószínűleg csak a téma feldolgozottságának alacsony szintjét, s nem más iskolák fegyelmi ügyektől való mentességét igazolja.³⁷

A felvilágosodás kori nagyobb iskolák agasztó fegyelmi helyzetének magyarázata összetett. Mivel ekkoriban a korábbi, drákói szigor a valóságban már nem érvényesült, mindenhol elharapódzott a káromkodás – ebben a tekintetben a pataki Kollégium közvetlen vonzáskörzete, Zemplén, Borsod, Gömör, Szatmár és Bereg megye különösen „fertőzött” területnek számított.³⁸

Hajdú Lajos széles körű kutatásai szerint a bűnözésre való hajlam országos méretekben is nőtt. Ez egyrészt az emberek növekvő öntudatának, másrészt a felvilágosult abszolutizmus egyre humánusabb igazságszolgáltatási gyakorlatának, harmadrészt a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek korszerűtlen és kicsiny hatékonyságú működésének, végül a fokozódó mobilitásnak tudható be. A régi büntettek közül a káromkodást, a paráználkodást és a házasságtörést egyre kevésbé büntették, a tolvajlás és a kisebb vétségek többségét pedig nem tudták felderíteni. Ez ráadásul kiegészült II. József halálát követően a közrend általános fellazulásával. Ennek következtében Hajdú megállapítása szerint a 18. század utolsó harmadában számottevően romlott hazánkban a közrend.³⁹ A Hajdú Lajos által föl-vázolt tendenciákat Kósa László kutatásai a Sárospataki Református Kollégium régiójára vonatkozóan még erősebbnek találták. Kósa szerint a hétszilvafás nemesek körében a tolvajlás és azon belül is a lólopás mellett leginkább a hatalmaskodás és az önbíráskodás terjedt el kirívóan, s ez Borsodban okozott különösen sok problémát.⁴⁰ Szintén országos problémának számított a szegény, önmagát koldulásból, kéregetésből, esetleg lopásból fenntartani kényszerült diákok nagy száma.⁴¹

A társadalom általános problémáit a nagyobb iskolakollégiumok szigorú szabályokkal, valamennyire zárt közösség megteremtésével igyekeztek kezelni. Ennek megfelelően a már

³⁵ SRKTLt. A. XXV. 9224.

³⁶ Balogh Sándor: Poros aktákból. In: Debreceni Képes Kalendáriom, 1909. (IX.) 78–80.; Barcsa János: A debreceni kollégium és partikulái. Debrecen, 1905. 191–197. (a továbbiakban: Barcsa 1905.); Csűrös Ferenc: A debreczeni diáktörvénysek. In: Uránia, 1907. (VIII.) 12. sz. 504–507.

³⁷ Gömör János: Diákfegyelmi ügyek a XVIII. században és a XIX. század elején. In: Magyar Írás, 1933. (II.). 1. sz. 3–12.

³⁸ Endrődy János: A mái, akár mi mértékben elharapozott, erkölcsi megromlottságnak fő okairól. In: Tudományos Gyűjtemény. 1822. VII. k. 3–34.; Makoldy Sándor: A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. In: Ethnographia-Népélet. 1926. (XXXVI.) 3. sz. 169–182.; Zsupos Zoltán: Szitok, átok, káromkodás Rimaszombatban a XVIII. században. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. 1991–1992. Miskolc, 1993. 457–483.

³⁹ Hajdú Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985. 23–32.

⁴⁰ Kósa László: Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban. In: Confessio, 1991. 4. sz. 30–39.; Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. Budapest, 2001. 196–215.

⁴¹ Fallenbüchl Zoltán: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976–1977. Budapest, 379–415.

említett rendeleteken túl tiltották a magyar nyelv használatát (a magyar nyelvű oktatást hazánkban elsőként bevezető Sárospataki Kollégium falain belül sem lehetett elvileg a diákoknak egymással magyarul érintkezni), szigorú öltözködési és napirendi szabályokat állapítottak meg. A diákok életének felügyeletére való törekvés azonban azzal járt, hogy minden napjukat telezsúfolták száraz, nehezen elsajátítható tananyaggal, kevés szabadidőt biztosítottak számukra, annak eltöltéséhez pedig szűk korlátokat rendeltek, miközben sem a nagy tömeg megfelelő ellátásáról (tágas helyiségek, egészséges körülmények), sem az igényes és ellenőrizhető szórakozásról nem gondoskodtak. A Kollégiumban eltöltött idő (sokszor másfél-két évtized) így a tanulók számára kizárólag kötelességekből és tiltásokból, valamint e szabályok áthágásából állt. Ugyanígy kevés figyelmet fordítottak az előjárók a mozgás, a sportolás feltételeinek biztosítására, noha ez minden ifjú esetében természetes igénynek nevezhető. Éppen korszakunkban, a 18–19. század fordulóján vetődött fel néhány alkalommal Debrecenben és Patakon is sportolásra alkalmas hely és idő kijelölése – Sárospatakon még arról is volt szó, hogy a Bodrogban meghatározottan egy fürdésre használható szakaszt –, ám ezek a kísérletek a reformkor végéig rendre eredménytelennek bizonyultak, a rendszeres testnevelés bevezetése hazánk összes iskolájában későbbre tolodott.⁴²

Nem e megszokottnak nevezhető vétségek, hanem az összekapcsolódásuk és hirtelen, egyidejűleg nagyobb tömegekre való kiterjedésük keltett tehát a professzorokban és leginkább a rectorban riadalmat a zendülés során, valamint az, hogy ezúttal viszonylag ritka jelenségek is lényeges szerephez jutottak a felfokozott hangulatban. Bár 1722-ben hoztak egy rendelkezést a pataki iskola vezetői, melyben a pasquillusok íróival és a „frakciók vezetőivel” szemben a kegyelem reménysége nélkül utasították az iskolaszéket eljárnai,⁴³ ezt az előírást nem kellett rendszeresen megerősíteni, s egyéb jelet sem találtunk arra, hogy gúnyiratok vagy röpiratok gyakran borzolták volna a kedélyeket. Ezeket a felbujtó hangvételű irományokat ráadásul névtelenül fogalmazták meg, s szintén az anonimitást választotta az egyik kihallgatott, aki később írásban jó néhány társára terhelően vallott. A besúgó, a vizsgálatok folyamán kinyilvánított törekvés besúgók szerzésére és felhasználására, valamint a diákok körében egyre erősödő félelem az árulótól, szintén újdonságnak számít, ilyenekkel az eseti fegyelmi vétségek vizsgálati jegyzőkönyveiben nem találkozunk, s más intézmények történetírói sem számolnak be hasonlóról. A röpiratok, a névtelenség és a besúgás olyan egyedi, sem előtte, sem utána nem mutakozó jelenségek, amelyek párhuzamot mutatnak az 1790-es évekbeli magyarországi szervezkedések módszereivel.

Noha kiemeltük, hogy a felvilágosodás korában a pataki botránysorozathoz hasonló eseményről nem tudunk, ideig-óráig tartó, nagyobb diákcsoportokat mozgósító csetepaték előfordultak máshol is. Leggyakrabban az iskola székhelyén állomásozó katonasággal csaptak össze a tanulók, az idegen fegyveresek sehol sem számítottak népszerűeknek. Hasonló konfliktusokról az eperjesi líceumra és a debreceni kollégiumra vonatkozóan is rendelkezünk leírással. Ám Sárospatakon különös „hagyománya” volt annak, hogy a diákság egységes, radikális fellépéssel vívja ki céljait. A 18. század első felében ugyanis csaknem két évtizedig tartott az a viszálykodással terhes időszak, melynek összetűzéseibe, veredéseibe és vitáiba az ifjúság is egyre vehemensebben avatkozott bele. Az ún. Csécsi-világ egyes jellemzői feltűnő hasonlóságot mutatnak az 1794-es eseményekkel, sőt a Barczafalvinak írt névtelen levélből kiderül, hogy a felkelők mintának tekintették elődeik viselkedését.⁴⁴ Az 1715-ben kezdődő konfliktus azért alakult ki, mert a Kollégium rendkívüli tehetségű, ha-

⁴² Csajka Imre: A polgári-nemzeti testkultúra kezdetei a sárospataki iskolában (1800–1848). In: A Testnevelési Főiskola Közleményei, 1984. 2. sz. 31–33.

⁴³ *Disciplinarii Collegii Administratio*. (a továbbiakban: DCA) A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kézirattára (a továbbiakban: SRKTKt.) 1176. 94.

⁴⁴ SRKLT. A. XXV. 9209. (Ez áll az irományban: „Csepp vérünk folytáig megesküdtünk, hogy kutyább világnak kell lenni, mint a Tsétsi országa.”)

lódó gondolkodású, de igen nyughatatlan természetű, munkatársaival és feletteseivel soha ki nem jövő ifj. Csécsi János ezúttal Füleki Andrással veszett össze a filozófiai tételek összeállítása kapcsán, s ellentétükbe bevonta a diákokat is. Végül együttes erővel elérték, hogy Fülekit elbocsássák, de helyére – Csécsi és az ifjak akarata ellenére – Nagymihályi Szomoló Gergelyt hívták meg. Az új tanár miatt 1720 és 1722 között szinte minden napossá váltak a verekedések, lázongások, pasquillusok (nem véletlen, hogy a röpiratok terjesztését 1722-ben tiltották meg), és többször megostromolták Nagymihályi Szomoló házát, sőt személyesen is bántalmazták. Az elhúzódozó, kínos viszálykodásnak külső tekintély beavatkozása tudott csak véget vetni: személyesen az uralkodó, III. Károly intézkedett 1733-ban Csécsi és Nagymihályi eltávolításáról és a diákság lecsendesítéséről. Érdekes egybeesés az is, hogy az 1730-as évek sárospataki konszolidációja az új rector, a Marosvásárhelyről érkezett Szathmáry Paksi Mihály és a legfőbb világi pártfogó, Patay Sámuel nevéhez fűződik.⁴⁵

5. A botránysorozat a diákönkormányzatiság vonatkozásában

Láthattuk, hogy az eredeti vétség megtorlásában diáktanítók, praeceptorok vettek részt, a zsendülés alakulásban pedig a diákönkormányzati vívmányok megvédése játszott a főszerepet. A református intézményekben hagyományosan fontos szerepet töltöttek be a diáktisztviselők. Diáktanítók működtek az alsóbb évfolyamokban (osztályonként egy-egy classis-praeceptor; a privatus praeceptorok, a magántanítók korabeli korrepetálási feladatokat láttak el; a collaboratorok, a segédtanítók pedig csoportfelügyelői és tanárhelyettesítési funkciókat töltöttek be.) Az akadémiai tagozaton öregdiákok, praeserek működtek közre a héber és a görög nyelv begyakoroltatásánál. A felsőbb évfolyamokon éppen korszakunkban következett be változás: az 1790-es években váltották föl a hivatásos, felnőtt humaniorum professzorok a korábbi osztálytanítókat.⁴⁶

A Comenius hatásait tükröző rendszer a megnövekedett létszám és képzési feladatok – leginkább a jogi képzés kiszélesítése, országos jelentőségűvé válása okozta változások – miatt egyre több problémát hozott a felszínre. Egyrészt az ország távoli részeiből érkező joghallgatók révén oldottabb lett az intézmény léggömbje, különösen az idősebb, így akár magántanítónak is alkalmas hallgatók körében kevésbé érvényesültek a rendszabályok, másrészt a tanulói létszám növekedése nem járt együtt a viszonylag rosszul fizetett, ám nehéz, felelősségteljes munkát végző praeceptorok számának növekedésével. Különösen sok vita folyt arról, hogy hány tanítványa lehet egy-egy praeceptornak. Éppen az 1794. évi deákzsendülést megelőzően a rector felül kívánta vizsgálni ezt a kérdést, annál is inkább, mert a logikusok és a poéták tanítójának gondjaira 50, illetve 60 tanuló volt bízva. Azt tervezte, hogy ezt a számot legalább a felére csökkenti. Ám kísérlete – jórészt a többi professzor vélekedése miatt is – kudarcba fulladt, ráadásul ez a konfliktus a zsendülők egyik fő érvül is szolgált.⁴⁷ Végül 1797-ben mégis bevezették a sokáig halogatott reformot, a felsőbb classisokban 12, az alsóbbakban pedig 6 főben maximálta a privatus praeceptorok tanítványainak a számát.⁴⁸ A magántanítás a zsúfolt közorák miatt igen hasznos volt, ám néhány problémát is felvetett: a gondos kiválasztás ellenére is előfordult, hogy sokan rossz kezék közé kerültek, jó néhány praeceptor bizonyult feladatához méltatlannak. Kazinczy így emlékezik az általa „nyomorultnak” nevezett magántanítójáról: „Felviteténk Késmárkra,

⁴⁵ Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet. Budapest, 1881. 443–460.

⁴⁶ Fehér Erzsébet: Tanítók (preceptorok) a sárospataki református kollégiumban a 19. század első felében. In: Fehér Erzsébet: Preceptorok és tanítók. Budapest, 1995. 31–44.

⁴⁷ SRKLt. K. h. II. 8/1.

⁴⁸ SRKLt. A. XXVI. 9638.

s a praeceptor meghagyatott mellettünk. S ez itt ronta el osztán minket, nem lévén szem alatt. Nem tanított, nem tanult.”⁴⁹

Az 1794-es történések során hasonló gondokkal csak részben találkozunk. Minden érintett elismerte ugyanis, hogy Vályi Sámuel gondos, precíz tanító, akinek a munkájára az incidenst követően is számítottak. Sőt, a gyerek vétségét követő szigort is csak annak mértéke miatt vitatták. A testi fenyték ténye nem számított ritkaságnak, az osztálytanító és a magántanító is jogszerűen élt ezzel a lehetőséggel, hiszen csak 1796-ban, a nagy pataki kollégiumi reform részeként tiltották meg a praeceptoroknak, hogy tanítványaikat bántalmazás útján szorítsák kötelességeik teljesítésére. Ekkor azt részletezték is, hogy milyen, addig célravezető megoldásként számon tartott cselekedetek tilosak: nem lehetett a tanulót csupasz ökölrel verni, haját rángatni, valamint rugdosni.⁵⁰

A botrányok legfontosabb mozgatórugója a hagyományos diákönkormányzati rendszer veszélyeztetettsége, illetve megvédése volt. A tagolt, összetett rendszer alapszervezetét a coetus alkotta, amelybe az akadémiai tagozat minden subscribált, azaz az iskolatörvényekre felelős diákja és az összes tanár tartozott. A coetus diáktagjai közül választották a praeceptorokat és az esküdt deákok testületének mind a tizenkét tagját. A tizenkét primárius, azaz elsőrendű, kiváló diák képezte tehát az iskolatanács tagságát, amely a professzorok jelenlétében ülésezett, s első fokon döntött belső igazgatási, fegyelmezési-juttalmazási kérdésekben. (Másodfokon a tanári gyűlés volt hivatott döntéshozatalra – de szintén a primáriusok jelenlétében.)⁵¹ Az iskolatanácsot a legtekintélyesebb és legfelelősségteljesebb tisztségviselő, a senior elnökölte. A senior kulcspozíciót töltött be a Kollégium gazdálkodásában is: 1820-ig önállóan döntött arról, hogy kinek ad kölcsönt az iskola; megtervezte és irányította a szüreti és aratási supplikációt (adománygyűjtés); megszervezte a szüretet és elszámoltatta a vincelléreket (borkezelő); s lényegében örködött az intézmény összes ingó és ingatlan vagyona fölött. Ő javíttatta ki az eszközöket és kiadta a professzori javadalmakat is. Megbízatása egy évre szólt, s januáronként új senior váltotta föl, a hivatal átadásakor köteles volt elszámolni a tanári testületnek. Feladata súlyának megfelelően csak a primáriusok közül választhatta meg őket az akadémiai tagság, 1797-től pedig az összes kollégiumi ifjúság. Jelentős tevékenységéért nem elhanyagolható, a humaniorum professzorokkal egyenrangú fizetésben részesült.⁵²

A senior fő segítőtje és sok esetben utódja is, az iskolaszék jegyzője, az ellenőr, a contra scriba volt. A jóval szerényebb, kb. egyötödnyi díjazással járó, szintén egy évig tartó, választás útján elnyert megbízás alapján ő ellenőrizte a seniort. Továbbá felvigyázott az épületek tisztaságára, felügyelte a Kollégium mézsárszékében a húsmérést és az iskolai kapu bezárását, az ő hatáskörébe tartozott a kisebb fegyelmi vétségek elbírálása, valamint vezette a könyvtári és a baulusi kiadások naplóját is. További fontos tisztségeket az iskolán belül a rend felügyelője (a lefektetés-felkelés irányítója például), az oconomus; a tantermi berendezések őrzője, a fűtés és a „börtönszobák” felvigyázója, az egyházi; a két pár éjjeliőr, a vigilek; a küldönc, az apparitor; valamint a könyvtárnok, a bibliothecarius viselt. A kollégiumi gazdálkodásnak fontos szereplője volt a két cellista, akik a pincék állapotáért voltak felelősök; a diákkocsmáros, a vini praebitor; a magtárnok, a frumenti praebitor és a cipőosztó, akinek a tisztsége 1798 és 1815 között szünetelt, 1815 után pedig nem cipót, hanem gabonát osztott az akadémistáknak. Szintén a Kollégium működésének biztosítóihoz tartoztak a kevésbé elismert feladatot végző tisztviselők: a kilenc purgans takarította

⁴⁹ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Budapest, 1993. 14.

⁵⁰ Az 1796. évi Litteraria Deputatio munkálata. SRKTLt. K.b. II. 11. 133–140.

⁵¹ Kődöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Budapest, 1986. 72–74.

⁵² Benke Kálmán: Széniori állás a sárospataki főiskolában. In: Sárospataki Ifjúsági Közlöny, 1927. (XLII.) 188–192.

és fűtötte a termeket, a remanensek pedig az aratási szünetekben vigyáztak felváltva az épületekre.⁵³

A diáktisztségeknek számos előnye volt: a diákok becsületesebben dolgoztak, mint a fogadott napszámosok; a gyakorlati élet fortélyait fizetésért tanulhatták meg, ami így a szegényebbek segélyezését és az összes résztvevő erkölcsi nevelését egy időben szolgálta. Ezek a tisztségek a féltve őrzött diákönkormányzati autonómia garanciájának is bizonyultak.⁵⁴

A rendszer felépítéséből azonban hátrányok is származtak: a gazdálkodás szakszerűsödésének nyilván akadálya volt az, hogy még a legfontosabb pozíciókban sem tapasztalt, főállású szakemberek dolgoztak, hanem olyan diákok, akiknek lelkes munkája akár tanulmányi eredményük romlását is okozhatta. Ezért a korszakunkban jelentős újításokat terveztek az iskola elöljárói a diákönkormányzat működésében, felügyeletében. A gazdálkodás terén 1796-ban sikerrel is jártak: a senior szigorúbb ellenőrzése érdekében bevezették a provisor tisztséget, majd a provisor helyére hivatásos gazdát állították.⁵⁵ Ugyanakkor az iskolai élet irányításában a pataki diákönkormányzat a reformkor végéig megőrizte rendkívüli szerepét, noha az iskolatanács mellőzésével elhatározott büntetés 1794 tavaszán éppen ezt veszélyeztette.

Hasonló berendezkedés jellemezte a többi református intézményt is: kisebb eltérések ugyan előfordultak a hatáskörökben és az elnevezésekben, de mindenhol széles önrendelkezési jogokkal rendelkeztek a diákok, s a diáktanítók munkája sem kizárólag a pataki iskolára és partikuláira korlátozódott.⁵⁶

6. Az iskola vezetése és az egyházi-világi elit kapcsolata a zendülés tükrében

Érdekes motívuma a Vályi-Komáromy konfliktusnak a rosszalkodó gyermek származása, szülői háttere. A fiának kegyetlen megveretéséről számot adó levélíró, Kóji Komáromy Lajos ugyanis tekintélyes nemesembernek számított. A Kóji Komáromyak a 17. század végétől jelentős birtokokat szereztek Abaúj, Bereg, Bihar, Borsod, Heves, Máramaros, Nógrád, Ugocsa és Zemplén megyékben (Komáromy Abaújban rendelkezett földterülettel, leveleit Tornynosnémetiből írta), s a familia tagjai számos fontos megyei tisztséget is betöltöttek az idők folyamán.⁵⁷ A megye és a régió irányítására gyakorolt befolyásuk mellett a család rendszeresen támogatta – az esetet követően is – a Sárospataki Református Kollégiumot.⁵⁸ A Komáromyak oly fontos szerepet töltöttek be az iskola életében, hogy felkerültek arra a listára, amelyet Vay József főgondnok állított össze az iskola legfontosabb fő- és középnemesi támogatóiról, akikre biztosan lehet támaszkodni a 19. század elején elkezdett, s csak a reformkorban befejezett nagy kollégiumi építkezés folyamán is.⁵⁹ A nagy tekintélyű

⁵³ Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete. Sárospatak, 1996. (a továbbiakban: Hörcsik 1996.) 33–38.

⁵⁴ Hörcsik 1996. 30–33.

⁵⁵ Hörcsik 1996. 38–42.

⁵⁶ Barcsa 1905. 112–119.; A pápai református kollégium története. Szerkesztette: Trócsányi Zsolt. Budapest, 1981. 101–108.

⁵⁷ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857–1868. V. kötet. 318–319.

⁵⁸ Például egy 1800-ban készült összeírás szerint tanári javadalmazásra 120 mft-os alapítványt tett a hazai jog tanításának elősegítésére (SRKlt. A. XXVIII. 10.496.); illetve 1804-ben évi 30 RFt-ot ajánlott szintén a professzori fizetések biztosítására (SRKlt. A. XXXI. 11.811.).

⁵⁹ A lista eredetije: SRKlt. A. XXXVII. 14.643.; közli és az építkezés részleteit leírja: Hörcsik 1996. 93–110.

és befolyásos támogató panasza nyilvánvalóan megijesztette az anyagi gondoktól sohasem mentes iskola vezetőit, s így a szokványos praeceptorai túlkapásokhoz képest ezúttal lényegesen nagyobb érzékenységet mutattak Vályi vétségével kapcsolatban. Megítélésünk szerint leginkább a Komáromiak és a hozzájuk hasonló családok iskolával való kapcsolatának a megszakadásától tartott Patay József főkurátor, amikor már idézett levelében Vályi tetének hosszú távú súlyos következményeit tárgyalta.

Hogy Komáromy Ferenc esetében a jómódú és nagy tekintélyű apa személye nemcsak a tárgyalt incidens során bizonyult fontos tényezőnek, azt a sárospataki Bersi Mihály részletezi a főgondnoknak címzett május 20-i levelében. A Vályi felmentése érdekében esedező Bersi a praeceptor eddigi érdemeinek felsorolása mellett ugyanis azt emeli ki, hogy az igazi probléma az engedetlen, makacs úrfi viselkedése. Kiemeli, Komáromy „jóindulatára” nagyon jellemző az, ami a minap esett meg vele: hazulról úgy indult el – a „rettenetes verés” után másfél hónappal –, hogy „oroszkokat vagy lengyel-zsidókat akart megverni”, de valami csonteszközzel olyan szerencsétlenül ütött a fúbe a gyerek, hogy saját kezét sebezte meg. Az előkelő származású lakó féltelenségétől szenvedő szállásadó így fejezi be írását: „Hát ilyen embert hogy lehet szelíden fegyelmezni?”⁶⁰ Korábbi kutatásaink során arra jutottunk, hogy Bersi Mihály panasza nem egyedülálló a korszakban. Különösen sok felháborodást okoztak a jómódú nemesi rangú ifjak, gyakran használtak fegyvert, illetve esetenként visszaéltek inasuk rovására társadalmi pozíciójukkal, hatalmukkal.⁶¹ A Kollégium diáktársadalmán belüli feszültségekre utal az is, hogy megtiltották a hallgatóknak a lótarást, illetve az az 1811. évi rendelkezés, amely kiemelte, hogy az iskolai törvényeket mindenki köteles betartani, születésre való tekintet nélkül.⁶²

Az előkelő szülők és támogatók jóindulatának elnyerése és megőrzése elsősorban fontos feladat volt minden protestáns intézmény számára, hiszen a református és evangélikus kollégiumok, líceumok és gimnáziumok nemcsak a közvetlen központi irányítás alól mentesültek az I. Ratio Educationisszal való szembefordulás, majd az 1791:26. tc. által hivatalosan is biztosított tanügyi autonómia nyomán, hanem a működésük pénzügyi feltételeit is önállóan, állami segítség nélkül kellett megteremteniük. Emiatt a legjelentősebb tényező, a kiterjedt gazdálkodás, a tandíjak és egyéb tanulói befizetések, s a rendszeres, évi két adománygyűjtés (legáció) mellett az adományozók, végrendelkezők, alapítványtevők segítségére voltak utalva az iskolák.⁶³ Ez az oka annak, hogy a protestáns intézmények irányítói (láthattuk Vay József példáján keresztül) és történetírói mindig kiemelten foglalkoztak a támogatók személyével, jelentőségével.⁶⁴

Az 1794. évi deákzenülés felszámolásában, majd – jobbára eredménytelen – kivizsgálásában döntő része volt a megyei világi, illetve egyházi elitnek. Tanulságos megfigyelni a levélváltások rekonstruálása során, hogy a rector mennyire alárendelt szerepet töltött be elöljáróival szemben. Annak ellenére, hogy a gyakran valóban esedező hangon író Barczafalvi az iskola tulajdonképpeni vezetőjeként a gyakorlatban egymaga dönthetett arról, hogy félelemből vagy más megfontolásból enyhíti-e a szigort és bagatellizálja-e a történetek jelentőségét. Úgy tűnik, az egyházkerület feje, a szuperintendens sem papíron, sem a valóságban nem volt lényeges szereplője a zenülés felszámolásának: viszonylag kevés levelet, információt kapott a Patakon zajló történésekről és láthattuk, javaslatait sem tartották

⁶⁰ SRKlt. A. XXV. 9912.

⁶¹ Ugrai 2001. 167–183.

⁶² DCA. SRKKt. 1176. 93–102.

⁶³ Béneyi Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon. Debrecen, 1994. 49–55.

⁶⁴ Például: Ellend József: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. In: Századok, 1914. 597–612.; Balogh Ferenc: A debreceni főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911. évig. Debrecen, 1911.

megszeghetetlen szabálynak. A főgondnok, Patay József lényegében mindvégig az ügyeket a kezében tartó, kérlelhetetlen irányítóként fogalmazta meg utasításait, ám ehhez képest feltűnően gyakran értek el nála sikert különböző folyamodványaikkal a patakiak. Úgy látszik, tekintélyéhez képest valódi súlya, az eseményekre való befolyása lényegesen kisebb volt, ez magyarázhatja kezdeti szigorának gyors és folyamatos enyhülését és a vizsgálatok abbamaradását. Külön ki kell emelnünk, hogy a Kóji Komáromy Ferenc kegyetlen megfenyítéséből kibontakozó botrányosorozat kivizsgálására rendelt deputatio elnökének a Kollégium algonďnokát, Kóji Komáromy Györgyöt, a sértett gyerek nagybátyját (apjának a testvérét) kérték föl.

Ezen erőviszonyok értelmezéséhez érdemes vázlatosan áttekinteni az egyházi és a világi elitnek a református egyházban betöltött szerepét. A református egyház hierarchiájának minden szintje a kettős elnökség elvén épült föl, így korszakunkban az egyházkerület a püspök és a főgondnok, az egyházmegye az esperes és a gondnok, az eklézsia pedig a lelkész és a presbitérium irányítása alatt állt. Esetünkben a tiszáninneri egyházkerület szuperintendense Szathmári Paksi Ábrahám, főgondnoka Patay volt, míg a zempléni egyházmegye esperese, Palóczy György, gondnoka pedig – egyben a Kollégium algonďnoka – Komáromy György. Az egyházkerületben található nagyobb iskola legfőbb felügyeletét szintén a szuperintendens-főgondnok kettős látta el, alacsonyabb szinten pedig az egyházmegyei vezetés volt döntésre jogosult.⁶⁵ A vizsgálatok azt tükrözik, hogy az alsóbb vezetők csak a tágabban értelmezett bizottságokban vettek részt, a napi döntéseket pedig lényegében kizárólag a szuperintendencia világi vezetője hozta meg. Még egyszer kiemeljük, hogy az egyházi-iskolai szervezet hierarchiájában alárendelt szerepet betöltő rector tevékenysége, akarata alapvetően befolyásolta a kivizsgálás irányát és intenzitását.

Éppen a tiszáninneri kerület története kapcsán élénk vita alakult ki a 20. század elején az egyházi és a világi vezetés közötti erőviszonyokról. Mivel ez az egyházkerület későn, csak III. Károly idején szerveződött meg – előtte a helyén autonóm esperességek működtek –, felvetődött, hogy az esperesek fölé kerülő püspökség kivívása az egyháziak ellenében a nemesek túlzott befolyásának köszönhető.⁶⁶ A modern kutatások arra jutottak, hogy az egyházkerületi szerveződés jobbra az uralkodó határozott akaratának tulajdonítható és elsősorban nem az egyházon belüli hatalmi vagy érdekkonfliktusoknak.⁶⁷ Zoványi Jenő egy terjedelmesebb munkájában is részletezi a világi elem sajátos, részben fenntartói, részben pedig irányítói funkcióját, amelyben a konfliktusok lehetősége rejlett.⁶⁸ Igaz, a deákzen্দüléssel kapcsolatos vizsgálások elsősorban nem az egyházi és a világi vezető közötti nézeteltérést, hanem az iskola irányítója és a főgondnok közötti érdekkülönbséget és valóságos lehetőségeik eltérő mértékét, valamint a szuperintendens alárendelt szerepét mutatják, de megítélésünk szerint az egyházon belüli hangsúlyos vagy kevésbé markáns törésvonalak meglétét mindenképpen igazolják.

⁶⁵ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Adattár.* Budapest, 1996. 123–136.

⁶⁶ Az éles vitában „Böngésző” álnéven Zoványi Jenő képviselte ezt az álláspontot, míg vele szemben más, kevésbé az egyházi és világi elit szembenállására alapozott véleményt formált „Tiszáninneri” aláírással Révész Kálmán. (A vita részei: Böngésző: A püspöki hivatal a tiszáninneri református egyházkerületben. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 87–94.; Tiszáninneri: A püspöki hivatal a tiszáninneri református egyházkerületben. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 167–171.; Böngésző: „Tiszáninneri és tiszáninneriek”. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 243–249.)

⁶⁷ Dienes Dénes: Az első püspökválasztás a tiszáninneri református egyházkerületben. In: *Fiatál egyháztörténetesek írásai.* Szerkesztette: Fazekas Csaba. Miskolc, 1999. 63–75.

⁶⁸ Zoványi Jenő: *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban.* Budapest, 1903. (Ebben a műben nemcsak az egyházkerületek egymással szembeni eltérő véleményeiről, hanem az egyes püspökségekben kialakuló különböző nézetekről is olvashatunk.)

7. Összegzés

A Sárospataki Református Kollégiumban 1794-ben egy magántanító keményen, talán kegyetlenül is megbüntetett egy saját testi épségét súlyosan veszélyeztető, egyébként is sokat rosszkodó gyereket. A szokványosnak nevezhető incidens – jórészt a megbüntetett előkelő származása miatt – ezúttal szokatlanul határozott fellépésre készítette az iskola előjáróit. Az ilyen eljárások levezetésére jogosult, diákok alkotta iskolaszék mellőzésével, a rector és a főgondnok intézkedett a praeparator azonnali leváltásáról. A jogtalan lépés a korszakban páratlan diáklázadást eredményezett. Mivel leginkább az elsőrangú hallgatók pozícióját, önrendelkezési képességét fenyegették az új fejlemények, főként ők voltak részesei a tettekben is megnyilvánuló felháborodásnak.

A hetekig tartó zendülés és az azt követő, összességében eredménytelennek bizonyuló vizsgálódás számos tanulsággal szolgál. Részben bizonyítja a diákok szerveződésében, összefogásában rejlő erőt, megvilágítja a pataki kollégium berendezkedésének egyedi jellemzőit és néhány sajátos, akár a legfontosabb vezetőikkel szemben is radikális fellépést ösztönző hagyományát. Ugyanakkor ennek a rövid, de igen eseménydús néhány hétnek a feltérképezésével újabb adalékokkal gazdagodhattunk az iskola – és általában a nagyobb iskolakollégiumok – fegyelmi és általános erkölcsi állapotára vonatkozóan, és azt is tapasztalhattuk, hogy a szervezkedés új, hazánkban igazán csak az 1790-es években elterjedő módszereit is ismerték és hatékonyan alkalmazták a pataki diákok. Láthattuk, hogy egy mindennapos esemény hogyan vált páratlan botránysorozattá azzal, hogy a tanulók veszélyeztetettnek látták tradicionális, széles jogkörű önkormányzatuk jövőjét. Végül azt a következtetést is levonhattuk, hogy mindezekkel szemben – legalábbis rövid távon – a nagy tekintélyű, jómódú, de esetenként korántsem összehangoltan fellépő világi és egyházi elitnek meglehetősen kicsiny volt az eseményekre gyakorolt tényleges befolyása.

UGRAI, JÁNOS

Tracing an eighteenth-century students' revolt

In 1794, at the Calvinist College of Sárospatak, Hungary, a private tutor severely, perhaps cruelly, penalized a regularly misbehaving child who had severely jeopardized his own good health. The incident, which can be regarded anything but surprising, mainly because of the aristocratic origins of the penalized person made the magistrates of the school act in an unusually assertive way. Slighting the school board made up of students, with the power to conduct such procedures, the rector and the guardian-in-chief ordered the immediate replacement of the praeparator, who had inflicted the punishment. The unlawful measure resulted in a students' riot unprecedented in the era. Since these new developments threatened mainly the positions of first-rate students and their self-governing abilities, it was chiefly them who were involved in the indignance manifested in action.

The riot taking several weeks as well as the subsequent investigation proving unsuccessful, on the whole, offers several lessons to learn. In the first place, it proves the power of student organization, sheds light upon the peculiar characteristics of the college's organizational structure as well as some of its particular traditions encouraging the radical treatment even of the most important leaders. At the same time, mapping these few brief, yet rather eventful weeks provides us with further information with regard to the disciplinary and general moral condition of the school and, in general, major colleges. Also, we

can see that the students of Sárospatak were aware of and efficiently employed the organizational methods that were new in Hungary, beginning to spread there only in the 1790s. Furthermore, it can also be observed how an everyday event developed into an unequalled series of events insofar as the students perceived in danger the future of their traditional self-government, assuming a wide-ranging sphere of authority. Finally, the conclusion can be drawn that, at least in the short run, in the face of the events, the highly respected, well-to-do, lay and clerical elite, which had no co-ordination whatsoever in certain cases, exerted a rather feeble influence on the course of events.